

Szabó László

ÓRSÉGEN*

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és az MTA Debreceni Kutató Intézete a tudományos munkamegosztásban azt vállalta, hogy részben országhatáraink, részben a rögzíthető etnikai határok mentén végez Magyarország északi, keleti és déli sávjában interetnikus vizsgálatokat. Tanulmányozza a határral kettévágott magyar területen lévő települések kultúrájának alakulását eltérő állami, politikai, nyelvi- és kulturális közegben. Beilleszkedik ez a vizsgálat abba az európai kutatási programba, amely EU támogatással és több tudomány összefogásával folyik a keleti és nyugati kultúra határainak, jellegzetességeinek feltárása érdekében. Hasonló a feladata a Debreceni Akadémiai Bizottságnak is gyakorlatibb céllal: a tudományszervezés, a tudományos együttműködés kialakítása, lehetséges intézmények létrehozása, intézményes kapcsolatok kiépítése szomszédainkkal, elszakított testvéreinkkel. A kérdés súlyát a schengeni határok várható megnyitása, nemzeti szempontból pedig a nemzeti kisebbségek helyzetének tisztázása, lehetséges rendezése külön növeli. Jómagam egyetemi tanárként kezdettől fogva részese vagyok a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék kutatási programjának. Néprajzos muzeológusként pedig palóc vidéken, főként az egykori Esztergom, Nógrád, Heves, Gömör, Zemplén, Bereg, Szatmár, Bihar és Békés megyékben folytattam elsősorban ilyen jellegű társadalomnéprajzi vizsgálatokat a határ mindkét oldalán az 1970-es évek elejétől. Összegző és részmunkálatokat idők folyamán egyaránt publikáltam, s az említett területen túl korábban az egykori Csanád megye néhány községében, illetve az Ipoly és Garam mentén is megfordultam figyelve a társadalom, a különböző etnikumok együttélése, eltérő kultúrák egymásra hatása, a politikai diktátumok következményei és a kitelepítések (lakosságcsere) bizonyos jelenségeire is. E rövid írásban ilyen irányú megfigyeléseimet, tapasztalataimat, esetleges javaslataimat fogalmazom meg anélkül, hogy részletekbe mennék vagy igazamat nagyobb apparátussal bizonyítani próbálnám. Elegendőnek tartom néhány vonatkozó munkám, pár, mások által is méltatott írásom említését, s jelzem, hogy inkább a kérdés felvetését tartom fontosnak és időszerűnek. Ezek javarészt a néprajz témakörébe illeszkedő szakmunkák, melyeknek célja eredetileg egy-egy kulturális jelenség társadalmi aspektusú leírása, bemutatása, feltárása vagy elemzése volt. Gyakorlati vagy politikai célok nem vezéreltek, ám óhatatlan, hogy e térségben az efféle vizsgálatoknak ilyen irányú tanulságai ne legyenek. Nemzet- és nemzetiségpolitikai tekintetben éppen e szándék nélküliség miatt vonhatók le belőlük megbízható következtetések.

Napjaink fiataljainak a *határsáv* szó, fogalom úgyszólván jelentés nélküli. A Larousse Lexikon ennyit ír róla: *A határ mentén húzódó különleges, rendszerint katonai igazgatás alatt álló terület.* Más lexikonok és kézikönyvek sem erőltetik meg magukat. Csak az egykor határsávban élt idősebb lakosoktól értesülhetnek a mai tízen-, huszonéves utódok ennek egykori életet megbénító voltáról, jelentőségéről, milyenségéről. A megtörtént esetek

* Bevezető gondolatok egy kutatási tervéhez.

ma is jobbra családi, semmint tágabb közösségi hagyományként kerülnek felszínre. Nincs bennük olyan, amivel dicsekedni lehetne, amire kellemesen emlékezniük vissza, amiért csendes beszélgetések során érdemes lenne felidézni, előásni az elmúlt idő rárakódott törmeléke alól. Egy meglehetősen szomorú történeti korszak rosszemlékű, szerencsére múlandó teremtménye volt. Olyan intézmény, amely az erre kijelölt határ menti falvak népességét megbénította, korlátozta szabad mozgásában, jogaiban, életlehetőségeiben, felesleges terhet rótt rájuk, köznapi cselekedeteiket gyanússá tette, természetes életmódjukat állandó büntudattal terhelte, cselekedeteikben óvatossá, az idegenekkel szemben bizalmatlanná változtatta az itt élőket. Nem volt kívánatos a határsávban élni. Aki tehette menekült innen, s ide költözni sem volt kecsegtető.

Szerencsére én az ország közepén, minden határtól távol Szolnokon telepedtem le, úgyhogy élményem, főként gyakran megélt személyes tapasztalatom az ott folyó életről nincs. Elfogott disszidensek, eltévedt, majd lecsukott és eltárgált turisták, egykori csempészek néhány történetét tudom csak felidézni emlékezetemből, ha kérdez valaki. E történetek hősei (saját maguk) mindig bátrak, ravaszak, furfangosak, kivágyják reménytelen helyzetükből magukat még akkor is, ha valójában elkapták őket és rajta vesztek. Ezt a látszatot úgy keltik, hogy elmondásuk szerint láthatóan sokkal nagyobb bajt sikerült elhárítaniuk fejük felől, mint amivel büntették őket. Úgy szabadultak a nehéz helyzetből, hogy veszteségük minimálisra zsugorodott. Több éves börtön helyett egy kis zárka, néhány pofon, gumibotozás, egy ideig megőrzöttség. Kiszínezett, manipulált történetek, esetek ezek. Sajnos a hétköznapi, szürke valóság egészen más volt. Ennél sokkal súlyosabb. Ám erről, s ilyen hangon nem szívesen beszélnek.

A honfoglaló magyarság a határok védelmére úgynevezett gyepűt létesített. Pusztán hagyott egy jókora sávot, ahol nem lakott senki, ahová nem építettek semmit. Ezen belül voltak a határ védelmével megbízott őrvidéki falvak, melyeknek népe katonai szolgálatot látott el, s ennek fejében kiváltságokat nyert. Az őrségiek, a székelyek, a szepesi lándzsások – hogy némely ismertebb kései utódaikat említsem – nemcsak az ország határait, de a maguk vagyonát, saját falvaiknak épségét is őrizték, tetézve a király, a nemzet bizalmát önnön érdekeik védelmével is. Az itt élők szolgálataikért kapott privilégiumaik birtokában zárt, ugyanakkor igen magas színvonalú kultúrát teremtettek, öntudatos, kötelességtudó, büszke népcsoporttá fejlődtek. Az országba bármely irányból érkező idegenek, ha az ország belseje felé tartottak, először az őrvidékiek rangos településein, fegyelmezett, a kor társadalmának élén álló közösségein utazhattak át és jó benyomást szerezhettek az országról és népéről. *A gyepük mögötti terület, a határőrvidék, az ország széle nem lepusztult peremvidék, periféria volt, hanem fegyelmezett lakosságú, kötelességtudó, kapott kiváltságaival élni tudó, sajátos kultúrát és öntudatot kialakító közösségek összessége.*

Hazánk, a Kárpát-medence magas hegyekkel környezett és ez által védett terület. Folyói a Duna-Tisza medencébe tartanak, s a hegykeretet csak a Dunajec és az Olt töri át. A határok védelmét egyrészt a természet maga biztosította, másrészt, ahol nagyobb néptömeget áteresztő hágók, szorosok voltak az ide telepített határőr népesség fegyvereivel találták szembe magukat. E helyeken nemcsak falvak, megerősített várak, katonai táborok, hanem

tájat összekötő kereskedő városok is telepedtek (pl. Kézdivásárhely). Trianonban az új határokat úgy vonták meg, hogy a megcsönkített Magyarországnak természetes határai ne is lehessenek. Nemcsak a magyar etnikai tömböt vágták ketté, hanem a természetes összetartozó tájakat is. Amikor pl. vasútvonalaink hálózatát tervezték, egy olyan Budapest központú, pókhálószerű, vasúti pálya rendszert alakítottak ki, ahol az egyik alapvető elv az volt, hogy egy összetartozó vagy egymást kiegészítő természetes táj mentén haladjon a vasút, s a pálya vonalát mindkét oldalról legkönnyebben meg lehessen közelíteni. Úgy osztott ketté egy tájat, hogy azt a vasút vonala még inkább összekösse. A feltrancsírozást viszont úgy végezték, hogy a vasút vonalak átkerülve az utódállamok birtokába csak egyik, az ő oldalukról lehessen megközelíteni. A Magyarország felőli részt levágták és ez az államhatáron kívül egy másik, az egész vasúti közlekedést megbénító határt is képezett. Ebbe az övezetbe eső magyar falvakat kétszeresen is önmagukba zárták, megközelíthetlenné tették magasabb, XX. századi közlekedési szinten. Ugyancsak az utódállamokhoz kerültek azok a jelentős városok, melyek egy táj, közigazgatási egység, gazdasági régió centrumai voltak (pl. Nagyszentmiklós, Újvidék, Zenta, Szabadka, Eszék, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Beregszász, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad, Nagyszalonta, Arad) Az országhatár mentén fekvő települések elveszítve természetes táji kapcsolataikat, korszerű közlekedési, szállítási lehetőségeiket, természetes centrumaikat, egyre inkább periférikus helyzetbe kerültek, s sorvadásnak indultak.

A második világháborút követő időszakban ezeknek a községeknek a helyzete, sőt léte úgymond tragikussá vált. Ekkor alakítják ki a határsávot, mint új, a szocialista államokra jellemző intézményt. Politikai okokkal magyarázható az ennek a hallatlanul káros és embertelen konstrukciónak megteremtése. A határsávba tartozó községeket egy harmadik, úgymond ideológiai határral választották el az ország belsejétől és az utódállamoktól.

A határsávba csak engedéllyel lehetett bármely állampolgárnak beutazni bármilyen célból. Főként a nyugati határt erősítették meg, hogy a kapitalista államoktól elvágják az országot. De Jugoszlávia is hasonló megítélés alá esett az úgynevezett láncos kutya időkben. Vonaton utazók tapasztalhatták, hogy pl. Szombathely előtt a vonatra már Pókaszeptknél felszálltak az ÁVH fegyveresei, mindenkit igazoltattak, kikérdeztek: Hová, milyen célból utazik? Van-e engedélye? Hol fog megszállni? Mikor szándékozik visszatérni? Elmondták, hogy megérkezvén hol köteles jelentkezni és sorolhatnánk. A határsáv fennállásának hosszú évtizedei alatt az egész szigorú és enyhébb ellenőrzés különböző formái váltották egymást. Aki átesett ilyen ellenőrzésen (vasúton, közúton, esetleg gyalogos turistaként) az nem felejtheti el ennek megalázó voltát. A korlátlan hatalomhoz jutott egyenruhások nem a kifinomult modorokról és udvariasságukról voltak híresek. Emellett ösztönözte őket az, hogy a bekísért gyanús személyek után jutalom szabadságot, jó fogás esetén előléptetést kaphattak. Erről a bánásmódról nekem is van személyes tapasztalatom.¹

¹ Szombathelyre kísértem több hónapos terhes feleségemet, aki, mint német szakos tanár egy továbbképzésen vett részt. Az akkor már nem létező határsávba érkezve (1968) egyenruhás ÁVÓ-sok (zöld-ÁVÓS?) igazoltattak a vonaton, s mikor nem tudtam megmondani, hogy hol lesz a szállásom (a feleségemnek volt csak biztosítva!), le akartak a vonatról parancsolni. Majdnem tettelegességre került sor (mármint ki akartam lökni egyiküket a „robogó” vonatról), amikor viszkoztak. A feleségem majdnem elájult. A kurzus végéig nyugtalan volt. Szerencsére egészséges és értelmes gyermeknek adott életet.

Pintér György interneten közzétett kutatásait ezzel kapcsolatban így összegzi:

„A határ átlépéséhez a különböző korokban különböző dokumentumok álltak a rendelkezésre. Ezek általában egyszeri, de időnként többszöri határátlépésre jogosító, személyre szóló okmányok voltak. Voltak olyanok is, amelyek nem az ország elhagyására jogosítottak, hanem az ország területének bizonyos, mások számára elzárt részére lehetett velük bejutni. Ilyen volt a határsáv engedély. Ugyanis a „rendszer” nem a kerítés bonyolult elektronikai rendszerén múlt, bár abban az időben az sem volt kutya! Hanem, hogy a vasfüggöny NEM a határon húzódott! De nem ám! Hanem a határral csaknem párhuzamosan 2 km-re, állt a 185 cm magasra emelt lábakra 22, majd 24 + 1 drótszálból összeszerelt kerítés. A leásott, majd később le is betonozott lábak 3 m távolságra álltak egymástól. Ebbe a területésávba csak engedéllyel lehetett bejutni. Persze ez nem volt lakatlan terület falvak, szántóföldek húzódtak itt. A terület lakóinak személyigazolványába be volt jelölve az állandó belépő. Ha valaki ide akart utazni, ahhoz az illetékes rendőrkapitányságon kiállított határsáv engedély volt szükséges. Volt piroscsíkos és zöld csíkos engedély. Tessék belegondolni, ha a hősszerű Rómeó egy itt lakó Júliába szeretett bele. Ezeket a belépőket a 'sáv kapunál', az OEP-eken (okmányellenőrző pont) ellenőrizték, azaz 'okmányolták'.

A civil ruhás határőrök igazoltattak minden a nyugati határ felé haladó vonaton, már a határtól számított 40 km-es sávban is. Ők voltak a v.e.sz-esek (vasúti ellenőr szolgálat). De a határmenti községekben megszervezett „önkéntes határőr csoportok (helyi lakosság) is jelezték, ha idegenek kóboroltak a faluban. Ezeket pár perc múlva minden falu mellé telepített határőrsről kiérkező járőr vonta kérdőre. Egyes helyeken a Volán sofőrök is be voltak avatva, akik menetrendszerű járatokat vittek a határsáv településére. Ha ismeretlen szállt fel és jegyet váltott a sávban lévő településre vagy megpróbált fennmaradni, a sávkapunál a sofőr jelzését észlelő határőrök, a telepített táborig telefonon riasztották az őrsöt, s a leszállót már 'fogadóbizottság' várta.”

Pintér György elmondja azt is, hogy akkor akár nyitva állhattak az ajtók, tökéletes volt a közbiztonság, az országos bűnözési rátának töredéke sem fordult elő, hiszen egy-egy falura 40-50 hatósági személy, határőr vigyázott éjjel-nappal. A lakosok ezt a biztonságos állapotot később visszasírták. De hát a múlt gyakran megszépül. A makett építéssel foglalkozó szerző jelenleg a vasfüggöny működő műszaki modelljén dolgozik. Munkája megkezdésekor egykor a határőrségen szolgált műszaki tisztet keresett fel és nemcsak a műszaki vonatkozásokat igyekezett tisztázni, hanem azt is, hogy milyen emberi tényezők kapcsolódtak még a vasfüggönyhöz, s tették a műszaki zárat hatékonyabbá. Erről így nyilatkozik: „...a nyugati határt hosszú évtizedeken keresztül nemcsak a legendásnak kikiáltott műszaki zár őrizte, hanem a sokkal bonyolultabb zseniálisan megszervezett emberi rendszer, melynek ezer szeme – és itt a szó szoros értelmében tessék gondolkodni! – füle és jó szervezett hírlanca volt.”

2 Pintér György, 2007. : Legendák nyomában: A „vasfüggöny”. Internet: 2008. 03. 14. – <http://markettinfo.hu/tortenelem/vasfuggony/index.htm?tortenelem/vasfuggony/index...>

3 Pintér György, 2007. : Legendák nyomában: A „vasfüggöny”. Internet: 2008. 03. 14. – <http://markettinfo.hu/tortenelem/vasfuggony/index.htm?tortenelem/vasfuggony/index...>

A Historia folyóirat 2006-ban tette közzé Schmidt-Schwizer, Andreas „Vasfüggöny” nyugati importból. Határőrség és devizagazdálkodás című cikkében Székely János vezérőrnagy 1987. október 5-én kelt jelentését, amely az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. február 28-án hozott határozatához, az pedig, mint ismeretes a vasfüggöny lebontásához, illetve a határsáv megszüntetéséhez vezetett. Ekkor nyílt meg a határ nemcsak a magyarok, hanem a keleti menekültek előtt is. Székely János reális képet fest az elavulóban lévő rendszerről, a megújítás és korszerűsítés várható költségeiről, javaslatokat tesz különböző irányban. Az utolsó évek oldódó határőrzési gyakorlatáról és ennek következményeiről. A dokumentum a szigorúan titkos jelzésű szolgálati példány pontos mása.⁴

Vasfüggönyről, határsávról szólva általában és elsősorban csak a nyugati határra gondolunk. Akik azonban határ menti településen laktak, jól tudják, hogy különösen szigorú volt a szovjet–magyar és a román–magyar határ őrzése is. Ott sem lehetett csak úgy kóborolni, a községben idegenként hosszabb ideig (akár csak egy kocsmában is) elüldögelni anélkül, hogy szemet ne szúrt volna. Többnyire igazoltattak is.⁵

Ez igen megalázó és kellemetlen feladat volt, ezért aki csak tehette menekült, igyekezett máshová költözni. Az ott élőket is szigorú rend, szabályzat kötötte, határbeli munkára, egyik faluból a másikba személyigazolvány nélkül senki sem mert átmenni. Különös nyomás nehezedett a rendszer által ellenségnek minősített kulákokra, egykori kisebb üzem és bolt tulajdonosokra, volt közigazgatási hivatalnokokra, a tradicionális falusi vezető rétegre, az intelligenciára. Ezek leszármazottai első között igyekeztek az ország belsejébe költözni, Budapestre vagy más városba áttelepedni, magára hagyva a sorvadó falvak népét. Ezeket a vezető réteg nélkül maradt, többszörös határral elzárt falvakat a fogyó népesség, a gazdasági elmaradottság, az önellátás, a perspektíva nélkülség jellemezte: igazi perifériává vált minden tekintetben. A lakosokat nemcsak ellenőrizték, zaklatták, de önkéntes határőri feladatokkal is megbízták, s joguk volt a HATÁRŐR KÖZSÉG büszke tábláját kitenni a falunév tábla alá. Ahol ilyen tábla virított a faluvégen, biztosak lehetünk abban, hogy egy fejlődésképtelen településre lépünk be, amelynek nincs vonzereje a táj szépsége, a látszólagos rend és nyugalom ellenére sem. Az átkelő helytől távolabb esők azonban még a szomszéd faluban lévő rokonaikat is óriási kerülővel – valamely távolabb fekvő határállomáson át – látogathatták meg, amikor a merev viszonyok olvadása ezt már megengedte.

Gondoljuk meg, hogy a mai Magyarország határain belül egy 20-30 kilométeres sávban ilyen falvak tömör sora húzódott meg, s a jó ötven éven át szabadságukban, mozgásukban, lehetőségeikben és emberi, állampolgári jogaikban korlátozott közösségek még ma sem

⁴ Historia, 2006. <http://www.history.hu/archivum/2006/0605-07.htm>

⁵ Az ötvenes években itt is engedély kellett a beutazáshoz, később csak úgymond *éber*ek. A hatvanas évek végéig néprajzi gyűjtésre is csak úgy mehettem el még az ország belsejében is, hogy megbízó levél volt nálam, amely a helyi tanácsok és a rendőrök, körzeti megbízott előtt igazolt, miért járom a falut, a határt, miért fényképezek, miért van térképem. Harmadéves koromban (1961) a saját falumtól az öt kilométerre lévő Matolcson (ma: Tunyogmatolcs) egy vonatáról szedett le a helyi munkásőr, s engedett el az éjszaka közepén, midőn felriasztották Debrecenben a már alvó professzoromat, aki igazolta, hogy az egyetem megbízásából gyűjtök és papírom nem hamis. A határ mentén pedig számtalanszor jártam meg. Tudnék bőven mesélni velem megesett történeteket. A hatvanas évek közepén, pl. a néphit gyűjtő Diószegi Vilmost kellett kihozni valamelyik jársági település fogdájából a Damjanich Múzeum igazgatójának. – Megjegyzem: Hála József a MNT megbízásából most szerkeszt egy, a szakmában élő anekdotákból álló kötetet, ahová magam is küldtem be ilyen vonatkozású történeteket, s gondolom más kollégák is leírtak hasonlókat.

heverték ki ennek hatását. Az amúgy is pusztuló, utóbbi két évtizedben mérhetetlenül elszegényedett és pusztuló aprófalvas vidéken ezek a határ menti települések szinte kiürültek. Ahol közel volt valamelyik határátkelőhely, ott mód nyílt az un. *benzin turizmusra* (Szlovákia, Ukrajna, Románia) felé, az *üzletelésre* (Szerbia, Szlovénia, Horvátország, Ausztria felé is), a *csempészésre* (cigaretta, szesz, műszaki árúk). Az átkelő helyek közelében (Parasapuszta, Hidasnémeti, Záhony, Ártánd környékét ismerem közelebből is) ez a lakosok életszínvonalának némi javításához vezetett.

Az itt élő lakosság, mind a két oldalon az ország perifériájára került, oda, ahová megnehezített úton lehetett csak eljutni, szigorúan ellenőrzött körülmények között, ugyanakkor innen út nem vezetett ki, legfeljebb ha illegálisan, tiltott határátlépéssel. Ugyanakkor kialakult itt egy közösségtől támogatott ügyeskedő, úgymond a jég hátán is megélő, az egész népeiséget jellemző mentalitás, amelynek lényege az ügyeskedés, a kockázat vállalás, a bajjutott egyén mentése, védelme, hatóság elleni szolidaritás (néhánykor a hatósággal való összjátás), amely a törvény megsértését jogosnak tekintette. Ebben a nép életképessége, élni akarása jutott gyakorlatilag is kifejezésre. A nyugati határon, illetve Jugoszlávia felé ebbe belefért az embercsempészet, a tiltott határátlépésre vállalkozók (disszidensek) határon való átjuttatása magasabb díjazás fejében, a valuta csempészet is. Más országok esetében turizmussal egybekötött üzletelés, melynek legális módja volt a hiánygazdálkodásra épülő árucserre. Ott olcsó és itt nem kapható árufeleségek behozatala, s viszont kivitele. Nagyobb tételben ez jelentős haszonnal járt. Mivel személyenként meghatározott értékű árút legálisan is áthozhattak, ezért többen azért fizettek turista utat másoknak, hogy a kívánt dolgokat áthozhassák a vámon. Az ilyen személy magának nem vehetett semmit.

Csehszlovákiában lazábban kezelték ezt az ügyet, igaz, hogy csak az 1960-as évektől kezdve. Számos adatot gyűjtöttem arra vonatkozóan, hogy miként küldtek át vízre eresztett libacsapatokkal az Ipoly mentén (Vámosmikola, Balassagyarmat környéke) az ötvenes években is leveleket, pénzt, a palóc viselethez szükséges cseh üveg gyöngyöket, filtereket. Sőt élő disznót, illetve disznóvágáskor ládába tett kóstolót, kirívó esetként Vámosmikolán zongorát is. Hubó határának egy része erdőség, amely Magyarországon folytatódik. Az ide kijárók a csempészárut mindkét oldalon meghatározott helyen rejtették el, s tették le az elvitt áru ellenértékét ugyanoda. Sátoraljaújhelyen a vasútállomás Csehszlovákia területére esett, s a magyar vasutasok onnan napi rendszerességgel hozták a sört, míg az ottaniak húsért jöttek át hétvégeken. Románia felé szigorúbb intézkedések zárták a határt, ennek ellenére a magyar határ menti települések jól el voltak látva olasz olíva olajjal, de még halvával, raháttal is. Viga Gyula több tanulmányában vonultat fel gazdag emlékmagyarázatot Északkelet-Magyarországról a mindkét oldali csempészésre, s értékeli ennek gazdasági jelentőségét is.⁶ Szűts István Gergely Jablonca és Derenk ilyen kapcsolatát vizsgálva a két világháború előtt egyenesen azt írja, hogy a csempészség közösségteremtő, közösség összetartó erő volt a jabloncai lakosok szerint.⁷ Tanulságos mindkét szerzőnél az, ahogyan bemutatják a Felvidék visszakerülése után hirtelen feléledt

6 Viga Gyula, 1990; Viga Gyula, 1994

7 Szűts István Gergely, 2006. 31. p.

régi, a határ miatt nem folytatható természetes kapcsolatokat a határ két oldala mentén élő és távolabbi falvak között.⁸

A szovjet határ sokkal megközelíthetlenebb volt. A határsáv engedély ott is erősen élt és szigorúan be is tartották. Itteni rokonokhoz, mikor már konszolidáltabb lett a helyzet, csak meghívó levéllel lehetett utazni, akkor is csak a határátkelő helyen. A nyolcvanas évek pedig már a lengyel- vagy ukrán piac korszakát jelentették, s ezt a szabad illegális kereskedelem korának tekinthetjük.

Mindezek együttvéve a közösség által támogatott, kis egyéni haszonvételek, ugyanakkor egy sajátos mentalitás forrásai és megrögzítői voltak.

Az itt élők nyomorúságára jellemző, hogy itt, a határban énekelve való híradás a faluban történt eseményekről normális jelenségnek számított. Erről először Makkai János régész barátomtól hallottam, aki a hatvanas évek elején mesélte nekem, hogy Tornyospálca és a környékének lakói miként adtak hírt a rokonokról egymásnak a határban. Akik úgynevezett határsáv engedéllyel rendelkeztek, azok megközelíthették a műszaki zárat is, s ott kapálva, kaszálva, gereblyézve kántáló hangon, hangosan énekelve, mintha nótaszöveg lenne, tudatták a túlnan dolgozó rokonaikkal, ki halt meg, miben, mi történt, kinek és miért harangoznak. Később magam is hallottam ugyanezt Csekén, Csécsén, Kóródon, mikor erről tudva érdeklődtem iránta. Nem sokkal ezután a hatvanas évek eleji beszélgetést követően olvastam Cseres Tibor megrázó novelláját ugyanerről. Csak Afrikában, az imperialista hatalom alatt nyögők és mérhetetlen elnyomottak körében játszódik a folyóban való mosás, sulykolás közben. Nem tudom, hogy a folkloristák felfigyeltek-e rá, mint új, a siratóhoz hasonló, szabad szerkezetű, dallamra alakított, s nyilván nem rímelő, mert rögtönzött, s a nyomorúság szülte műfajra. Megérné külön gyűjteni ma is. Valószínű még lennének erre vállalkozó, ezt felelevenítő emberek. A Gömör-kutatás idején Szilicén gyűjtöttem a nyolcvanas években. A település határa egy szakaszon országhatár is. A határ dűlőutakat úgy vág el, hogy egy-egy földdarab szinte megközelíthetetlen. Tavasz munkák, de főként aratás- és behordás idején ezért engedélyezték, hogy a sziliceiek átlépjenek Magyarországra, s hazavihessék egy rövidebb úton földjeikről a gabonát. Ezt a határnyitást mindig meg is ünnepelték. Ugyanígy engedélyezték a mérkieknek és vállajinak, hogy szomszéd falvaikhoz egy évben egyszer szabadon átmelessenek Csalánosra és meglátogathassák rokonaikat. Nyilván máshonnan is lehetne hozni hasonló példákat, de csakis a hatvanas évek után. Sem a Rákosi korszakban, sem egy darabig 1956 után erről szó sem lehetett.⁹

8 Szabó László, 2005. IV. 360–363.; 372–378. p. – Gömör megye és az alföldi részek között visszaálló kereskedelmi kapcsolatok természetes és gyors feléledésére az állat kereskedelem, vándor kereskedelem, fazekasság, stb. területéről magam is hozok példákat.

9 Grónás József – Sallai János, 2005. A kishatárforgalomról és a határ két oldalán lévő kapcsolatokról, s ezek korszakairól szólva a szerzők a következőket írják: „Az 1950-es évek elején a határkapcsolatok, a határforgalom az országok lakosságainak arányaihoz képest elenyésző volt. A néhány százezer határátlépő koránt sem jelentette a kapcsolatok normalizálódását, amelynek kezdetéről majd csak a '60-as években beszélhetünk.” A normalizálódás első lépésének az 1962-es csehszlovák-magyar egyezményt tekintik, amely szerint 15 km-es mélységben határozzák meg a határsávot, s lehetővé vált, hogy kijelölt helyeken és időpontban átléphessék a határt az ott élők. Később némi eltéréssel ez kiterjedt a román-magyar és román-jugoszláv viszonylatra is. A szovjet-magyar határ mentén élők helyzetét a szerzők sajátosnak mondják, s szinte végig tisztázatlannak, ami a meghozott egyezményeket gyakorlatilag nem engedte érvényesülni. „Az 1960-as évektől a forradalom utáni konszolidáció a határforgalom növekedését eredményezte.”

Jól emlékszem arra, hogy egy ma már románul eléggé gyatrán beszélő körösszakáli asszonynak hogy eredt el a könnye, mikor a szomszéd falu tornyát mutatta; ahol született, ahonnan férjhez jött pár kilométerre. S arra is, ahogyan arról szólt, hogy másfél évtizedig még hírt is alig hallott rokonai felől. Ha meg akarta őket látogatni körbe kellett utaznia egy sereg falut, hogy Ártádon át elérhesse a különben 3–4 kilométerre levő szülőfaluját.

Hasonlóan nehéz volt megközelíteni a határ menti településeket a szomszédos „baráti, testvéri” országokban élőknek. Az emlékezet szerint Grósz Károly kárpátalji látogatása hozott csak enyhülést. *„Én Beregszászon a város szélén laktam. Úgy hét éves lehettem és bementem a városba. Ott óriási tömeg volt, zászlókkal, mivel... Mint november hetedikén vagy május elsején. Pedig egyik sem volt. Kérdeztem, hogy mi van itt. Akkor tudtam meg, hogy a magyar miniszterelnök látogatott el hozzánk. Volt olyan korlátféle lerakva, a tömeg amögött éljenzett. Hát ugye nagy dolog volt: ellátogatott a magyar miniszterelnök. Azelőtt ilyen nem volt, mert még a rokonok se jöhettek át. Ment a korlát mellett és mindenkivel kezét fogott. Énvelem is. Na, akkor mondta Grósz Károly, hogy meg fogja oldani, hogy legyen kishatár forgalom, hogy átmehessünk egymáshoz. És állta a szavát, mert pár hónapra rá átmehettünk. Igaz, hogy csak tán Nyíregyházáig. És adtak papírt, és nemcsak Csengernél, hanem egyik faluból a másikba is. Emlékszem, hogy mi is átmentünk Kisvárdára a barátaimmal és ott jóllaktunk szerencsi csokoládéval... Én ezekre emlékszem...”*

Az ötvenes évektől kezdve több határ menti faluban áldásnak tekintették a hangosbmondót, aminek kora reggeli bömbölésére mi idegenek (mert ennek divatja nálunk már ekkor megszűnt) igencsak haragudtunk. Szilicén lakva minden reggel eligazítást tartottak még 1987-ben is: ki melyik határrészre, milyen szerszámmal, milyen munkára menjen, mikor viszik az ebédet, mikor megy majd értük jármű, stb. Aztán napi hírek következtek: eladó ingatlanok, ingó dolgok, ki született, ki halt meg, miféle események vannak a faluban. Nálunk ez a szokás már rég kiveszett. Az ottaniak nem is győzték ezt felróni, ugyanis ebből értesültek arról, hogy mi van a határ másik oldalán lévő rokonaikkal, mi történik egyáltalán ideát. A hangerő olyan volt, hogy azt a másik oldalon is lehessen hallani, ha másnak nem, a határban kószálóknak. Hírforrás volt, avagy korszerűen: kommunikáció a modern technika jóvoltából!

Mekkora szégyenfoltja ez a huszadik század végi Európának!

Sallai János munkái hazánk határainak változásaival, a mindenkori határokkal, a határ mentén folyó étellel, s a határ menti mindkét oldalú kapcsolatokkal foglalkoznak. A jogi, katonai, gazdasági, etnikai, nyelvi szempontokat érvényesítő dolgozatai, könyvei szükségtelenné teszik, hogy e helyen bővebben nem írok erről a kérdéssről. A szerző egyik legutóbbi Grónás Józseffel közösen írt cikkét azonban külön meg kell említenem, mert ebben a kishatárforgalom múltjával és az EU-ban kialakult viszonyaival, illetve várható jövőjével foglalkoznak.¹⁰ A cikk az 1920 után fokozatosan kialakított, többször módosított, s a mindenkori politikai helyzet és ideológia által is befolyásolt rendeletek történetét is felvázolja, korszakolja. Figyelemre méltó és a problémakör összetett voltát bizonyítja, hogy mikor már rendeződhetett volna a kishatárforgalom, a határátlépés és a határsáv

¹⁰ Grónás József – Sallai János, 2005

megannyi nehézsége, újabb és újabb vonatkozások, elvarratlan szálak és megoldatlan problémák zavarták meg a rendelkezések gyakorlati végrehajtását. Az 1960-as évektől a magyar forradalomutáni konszolidáció jótékony hatással volt a szomszédos államokkal való kapcsolatokra, s növekedett a kishatárforgalom, emberibbé kezdtek válni a viszonyok. *„Az 1970-es évek végén a turizmus fellendülése mellett a térség államaiban bekövetkezett politikai, gazdasági, ideológiai válság komplex hatása a kishatárforgalomban, illetve a távolsági forgalomban, a napi kapcsolattartásban folyamatosan tetten érhető volt. A szomszédos országokban kisebbségi sorban élő magyar etnikumú polgárok számára megnehezedtek a határátkelési lehetőségek.”* Az 1990-es években bekövetkezett *„...társadalmi–gazdasági változások átrajzolták a politikai térképet, ugyanakkor újabb falakat is emeltek.”*¹¹ Sőt újabb veszélyes jelenségek ütötték fel a fejüket, amelyek ellen védekezni kellett (pl. alkohol-, cigaretta-, drog csempészés, maffia, emberkereskedelem). Ez a szabad határnyitás és határforgalom (határok légiesítése) ellenében hatott.

Ha megnézzük a határsávba eső települések népesedési adatait, azt tapasztaljuk, hogy a népesség számának apadása csak olyan településeken figyelhető meg, amelyek távol estek a határátkelő helyektől. Különbözik nagyjából azt a trendet követte, ami az egész tájat jellemezte. A népesség számának nagyobb apadása éppen a határsáv szigorúságának oldódása után következett be. Feltűnő az 1960–1990 közötti nagyarányú népesség apadás. Ez azonban országos jelenség. A határsávba eső községek nem igen különböztek. A népesség csökkenése országszerte ezt követően is tovább folytatódott és ma tragikus méreteket ölt. Sok településünk lélekszáma kezdi megközelíteni a százötven év előtti.

A tüzetes vizsgálat kimutatja, hogy a határsávba eső községek egy része átmenetileg szinte még jobb mutatókkal rendelkezik, mint az egykori határsávtól távolabb eső települések. Ugyanis a kishatár forgalommal fellendülő illegális tevékenység (csempészés, feketemunka vállalása, csempészésnek nem minősíthető, szabályokat nem vagy alig sértő üzletelés, benzín turizmus, lakások pár napig való kiadása átutazóknak) nemcsak a helyben maradást, de a betelepődést is kívánatosá tették kispénzű embereknek. Ez azonban nem igazi népesség növelő erő, s a helyzettől, törvények, rendeletek, s az ellenőrzés szigorúbbá válásával hullámmzó, évről-évre változó eredményt mutat. Ugyanakkor jelzi azt is, hogy ha a kishatár forgalomnak a határ menti községekben erősebb és komolyabb alapokat teremtenének, a vidék lakosainak életszínvonal, életminősége tartóssá válhatna és kedvező folyamatokat indíthatna el.

Itt érkeznünk el okfejtésünk tulajdonképpeni lényegéhez. Ahhoz, hogy ilyen múlt után miként lehetne a több szempontból is hátrányos helyzetűvé vált, a perifériára került, egykori határsávba eső falvakat megerősíteni? Mi lehet/lehetne a szerepe a kapcsolatok számunkra kedvező felvételének, úgy, hogy az utódállamok elszakított magyarsága is gyarapodjék, megújhadjon? A nehéz körülmények között ügyeskedni is megtanult, apró haszonvételekre is figyelő, vállalkozó szellemű és veszélyt vállaló népességet az ország érdekében felvirágoztatni és a magyarság megőrzésének mintegy bástyájává tenni?

11 Gronás József – Sallai János, 2005

Baranyi Béla a határ menti településekkel, a határmentiséggel több munkájában foglalkozott és kiemelten is vizsgálta az észak-keleti országrész falvait, kitekintve az EU által hozott és majd meghozandó lehetséges szabályokra, ezek bennünket is érintő részeire. Úgy véli, hogy a létrejövő eurorégiók, közöttük a minket leginkább érintő Kárpátok- és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégiók mintegy a „Szent István koronája” országainak kicsiben való újrafogalmazása lesz, lehet, lehetne.¹² Hazánk határain kívül az utóbbi több mint két évtizedben hatalmas változások mentek végbe. Felbomlottak és részekre hullottak azok az államok, amelyeket Trianon és a Párizsi béke teremtett meg, akiknek rovására a Magyar Királyságot feldarabolták, a Szent Korona országait széttagolták, s valamennyivel új és más viszonyunk is alakult ki. Határonként más-más relációt kell tudomásul vennünk, hiszen merőben más Ausztriához vagy Ukrajnához, Szerbiához vagy Romániához való viszonyunk.¹³ Ez így is van. Az átalakulás során fel sem merült Trianon revíziója, a magyarok kárpótlása vagy etnikai viszonyainak rendezése. Elszalasztott lehetőségek, megbocsáthatatlan bűnök ezek, hiszen a békeszerződések Jugoszláviával, Csehszlovákiával kötettek, s ma egyik kreált állam sincs már meg. Ha külpolitikánk el is szalasztott egy sereg lehetőséget, belpolitikánk még mindig tartogat bizonyos esélyeket. Ezek közül az egyik véleményem szerint a határszéli települések minél nagyobb arányú felvirágoztatásának átgondolt programja lehetne. Ez pedig nem egyéb, mint az *egykori határsáv településeinek állami támogatással végbemenő felvirágoztatása*.

Mit értek ezen?

A trianoni határok egy egységes, összetartozó, egymással szoros napi kapcsolatban álló magyar településeket különítettek el egymástól, vágtak mesterségesen ketté, számolták fel az élő legális és természetes kapcsolatokat. A nyugati határ mentén a többnyire Ausztriához tartozó várvidéki (burgenlandi) települések rövid megtorpanást (szovjet megszállás időszaka) leszámítva normálisan és nyugat-európai módon fejlődtek tovább, ugyanakkor magyarságukból (főként nyelvileg) sokat veszítettek. A létező szocializmus országaiban azonban mindkét oldalon a határsávba eső, perifériára került települések az ország belsejébe eső községektől is lemaradva éltek, noha magyarságukat, nyelvüket megőrizték, de gazdaságilag hátrányba kerültek. Ha életszínvonaluk nem is hanyatlott alá, azt a kishatárforgalom révén adódó félig illegális, a közösség által elfogadott és erkölcsösnek tartott tevékenységnek köszönhetik. A falvak, még ha az ebből származó jövedelem fel is emelt több családot, e tevékenység révén nem gyarapodtak, hisz csak az egyénnek volt belőle haszna, s az államnak, a köznek nem. Mind az eddig elmondottakból, mind a már idézett Baranyi Béla legutóbbi munkájából következően egyértelmű, hogy *a határ menti települések a szocializmus korszakában a magyarság perifériájára szorultak*. Az, hogy az Észak-Kelet Magyarország amúgy is periférikus, a fővárosához, Dunántúlhoz képest hátrányos helyzetűnek minősül, köztudott. De perifériának tekinthető még ezen túl is. Baranyi Béla erről szólva joggal használja a *periféria perifériája* minősítést. Ez pedig ugyancsak elgondolkodtató. Ma, amikor arról beszélünk, hogy a határok légiesednek,

¹² Baranyi Béla, 2007. 77–78. p., 252–260. p.

¹³ Baranyi Béla, 2007. 213–226. p.

átjárhatóvá válnak, felélednek a kapcsolatok a határ két oldalán elhelyezkedő települések között, s a határokon átnyúló partnerség kialakulásának lehetősége áll fenn, a magyar oldalon nem tudunk kellő erejű és vonzó mintát, igazi partnerséget felajánlani. Szükséges ezért, mint már fentebb mondtam, az egykori határsávba, tágabb határ menti övezetbe eső *falvakat, városokat a lehető legnagyobb mértékben gazdaságilag, kulturálisan és mentálisan állami segídéssel megerősítenünk, tekintet nélkül arra, hogy milyen országgal határosak.*

Tanulva eleinktől és a Habsburgoktól, akik a gyepűn, Őrvidéken, strázsákon, határőrvidéken élő népességnek katonai és egyéb pontosan körül írt szolgálataik fejében privilégiumokat adtak (mentesítést nyertek bizonyos szolgáltatások alól, önálló vagy közvetlenül a királytól függő közigazgatással, bíraskodási joggal rendelkeztek, s ezek birtokában önálló, karakteres kultúrát alakíthattak ki), mai körülményekre alkalmazott módon mindezeket ma is megkaphatnák. A korábbi századokban a határőrvidék népe ezek birtokában anyagilag megerősödhetett, környezete fölé nőhetett. Idegen betöréskor, bármely kívülről jövő veszély esetén biztos és őszintén elkötelezett védelmet jelentett. Nemcsak a hazát, a határt védte, de saját tulajdonát is. Biztosan lehetett rájuk építeni, csakúgy, mint más olyan privilégizált közösségekre, amelyek nem a határ mentén éltek, de katonai szolgálattal tartoztak (jászok, kunok, hajdúk, túrmezeiek, szepesi lándzsások, sajkások). Az egykori határsávban fekvő falvak lakosságának ilyen *modern privilégiumok* megadása egyúttal erkölcsi és anyagi kárpótlás is lehetne a több évtizedes korlátozásukért, méltatlan életmódjukért, kényszerű szolgáltatásaikért.

Kívánatosá kell tenni az életet ebben a térségben, hogy mintegy mentőöve legyen Magyarországnak, minőségi kapcsolatot (s ne az egyéni ügyeskedésre alapozott tevékenységet segítő) létesíthessen minden település (város, falu) a határon túli magyarsággal. Az anyaországbeli település gazdasága, társadalma legyen a meghatározó, a vonzó, amihez csatlakozni lehet, amely a településeket élhetővé teszi (infrastruktúra), mindkét oldalról könnyen megközelíthető és bekapcsolja az egész ország vérkeringésébe (közlekedés, szállítás). Életképes településeket kell a halódó, elnéptelenedő falvakból teremteni, olyat, amely munkahelyet teremt az elszakított részek lakóinak, legálissá teszi a kereskedelmet, a gazdasági életet, árubőséget, minőségi kultúrát kínál, feléleszti és megújítja az emberi kapcsolatokat (házasodás, munkában való együttműködés, közös vállalkozások, továbbtanulási lehetőség, szakmák elsajátítása, közös ünnepek egyházi és világi téren). Ha azt gondolnánk, hogy ehhez hatalmas anyagi segítség szükséges, pénzek máshonnan való elvonása, mélységesen tévedünk. Arról van szó, hogy átgondolt terület és vidék fejlesztés, s a magyarság iránti elkötelezettség kívánatlik meg, s annak tudata, hogy a magyarság elszakított részeinek a szomszédos országokban is peremvidékké lett, nem támogatott része (s nem a szórványok vagy a belterületen elhelyezkedő tömbmagyarság) menthető meg vele. A meglévő pénzek megfelelő elosztása, az itt élő magyarság bizonyos kedvezményekben való részesítése elegendő hozzá. Ez egyben a mi határainkat is védi, megóvja attól, hogy a szomszédos államok belülről támogatott pénzes képviselői felvásárolják majdan a sivárrá vált, vagy azzá váló földjeinket.

Megfelelő állami támogatást kell adni anyagilag, kedvezményeket és biztonságot a vállalkozásokhoz, s mindezeket jogilag is körül kell bástyázni, biztonságossá kell tenni, s elő kell segíteni, hogy megfelelő minőségű értelmiségi réteg telepedjék meg, s vonzó legyen az ifjúság számára is az itteni élet.

Természetesen a határon túli falvak is sokat adhatnak a magyarországiaknak. Tapasztalataink szerint mindenek előtt mentálisan, a magyarság tudat újrafogalmazása és megerősítése terén, illetve azáltal, hogy a néphagyományokból – persze nem mindenütt – többet megőriztek, mint a magyar falvak. A társadalmi értékek (család, házasság, gyermek, hit, munkaerkölcs, idősebbek tisztelete) élőbbek, mélyebbek, mint nálunk. S nem utolsósorban az ottaniaknak kitekintésük van egy másik nép kultúrájára, annak értékeire, ami, ha megfelelő szinten adaptáljuk, s e kultúrák sokféleségét nézzük, egészében véve Magyarországot, a magyarságot Közép-Európa igazi centrumává teheti.

Felhasznált irodalom

- Baranyi Béla:* A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. Budapest, 2001
- Baranyi Béla:* A határmentiség dimenziói Magyarországon. Budapest, 2007
- Grónás József – Sallai János:*
Kishatárforgalom története és jövője az EU-ban. 2007
http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2005/2/200_2_11.html
- Keszeg Vilmos:* Határ, határmódosítás, határátlépés. Történetek a kisebbségi sorsról.
In: Néprajzi Látóhatár XIII. 3–4. 41–86. p.
- Sallai János:* Az államhatárok. Budapest, 2004
- Szabó László:* Gömör és Kishont vármegye paraszti társadalma. In: Ujváry Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza IV. Debrecen, 2005
- Szűts István Gergely:* Határváltások a Bódva völgyben. Néprajzi Látóhatár XV. 2006. 1–2. 23–37. p.
- Viga Gyula:* Árucseré és migráció Északkelet-Magyarországon. Debrecen–Miskolc, 1990
- Viga Gyula:* A csempészélet emlékei a Bodroghözben. In: Ujváry Zoltán (szerk.): Történeti- és néprajzi tanulmányok. 243–247. p. Debrecen, 1994